

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА БОЖХОНА АМАЛИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА РАҚАМЛИ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Баев Адил Хабибуллаевич

Тошкент давлат аграр университети катта ўқитувчиси

ORCID: 0009-0002-3513-6293

adilbaev140@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолиятида божхона амалиётини такомиллаштириш, божхона тартиб-таомилларини рақамлаштириш ва тизимни халқаро стандартларга (ЖСТ талабларига) мослаштириш масалалари тадқиқ этилган. Муаллиф томонидан мамлакатнинг логистика мажмуаси самарадорлиги, "Ягона дарча" тизими ва хавфни бошқариш тизимлари таҳлил қилиниб, божхона назорати сифатини ошириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: божхона амалиёти, рақамлаштириш, ТИФ, хавфни бошқариш, "Ягона дарча", ЖСТ, божхона тарифлари, божхона назорати.

Abstract. This article examines the issues of improving customs practice in the foreign economic activity of the Republic of Uzbekistan, digitalizing customs procedures, and adapting the system to international standards (WTO requirements). The author analyzes the efficiency of the country's logistics complex, the "Single Window" system, and risk management systems, and develops scientific proposals and practical recommendations for improving the quality of customs control.

Keywords: customs practice, digitalization, foreign economic activity (FEA), risk management, "Single Window", WTO, customs tariffs, customs control.

КИРИШ (INTRODUCTION)

Глобаллашув ва халқаро иқтисодий интеграция шароитида ҳар бир давлатнинг иқтисодий хавфсизлиги ва ташқи савдо баланси бевосита божхона тизимининг самарадорлигига боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси сўнгги йилларда очиқ ва либерал иқтисодий сиёсат юритиш, экспорт салоҳиятини ошириш ҳамда жаҳон бозорига интеграциялашувни жадаллаштириш йўлини танлади. Мамлакатнинг Жаҳон савдо ташкилотига (ЖСТ) аъзо бўлиш жараёнининг фаоллашган босқичи божхона амалиётини халқаро андозалар асосида тубдан ислоҳ қилишни тақозо этмоқда.

Миллий иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида божхона органлари фақатгина фискал (давлат бюджетига маблағ йиғиш) функцияни эмас, балки ташқи иқтисодий фаолият (ТИФ) қатнашчиларига қўлайликлар яратиш, савдо тартиб-таомилларини соддалаштириш ва логистика занжири хавфсизлигини таъминлаш каби регуляторлик функциясини амалга ошириши лозим. Шунинг учун назардан, Ўзбекистонда

божхона амалиётини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини илмий асослаш долзарб аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда ташқи иқтисодий фаолиятни либераллаштириш ва божхона маъмуриятчилигини тизимли трансформация қилиш бевосита давлат раҳбари томонидан қабул қилинган концептуал фармон ва қарорлар ҳамда узоқ муддатли Миллий стратегиялар ижросига таянади. Ушбу ҳужжатлар божхона органлари зиммасига анъанавий назорат функциясидан воз кечиб, ТИФ қатнашчиларига кўмак берувчи ва бизнесни қўллаб-қувватловчи «сервис тизими»га айланиш вазифасини юкламоқда.

Мамлакатимиз ривожланишининг устувор йўналишларини белгилаб берган «Ўзбекистон — 2030» стратегиясида ташқи савдо ҳажмини ошириш, экспорт жўнатмаларини соддалаштириш ва республиканинг транзит салоҳиятини максимал даражада ишга солишга алоҳида урғу берилган. Стратегиянинг божхона тизимига бевосита дахлдор бўлган устувор бандлари ва мақсадли индикаторлари қуйидагилардан иборат:

- Транзит юкларни расмийлаштириш вақтини қисқартириш: Стратегия доирасида чегара-божхона постлари орқали ҳаракатланаётган транзит автотранспорт воситаларини расмийлаштириш вақтини ўртача 2 баробарга қисқартириш вазифаси қўйилган. Бунга постларда «рақамли технологиялар» ва инсон омилини истисно этувчи назорат тизимларини кенгайтириш орқали эришилиши белгиланган.

- «Божхона ҳудудида қайта ишлаш» режимини фаоллаштириш: Маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг хомашё базасини кенгайтириш ва тайёр маҳсулот экспортини ошириш мақсадида, божхона тартиб-таомилларини соддалаштириш орқали ушбу режимдан фойдаланиш кўламини кенгайтириш назарда тутилган.

- Чегара постлари ўтказувчанлик қобилиятини ошириш: Стратегия доирасида асосий халқаро транспорт йўлакларида жойлашган чегара-божхона постларини тўлиқ модернизация қилиш, уларни замонавий инспекцион-кўрик мажмуалари (сканерлар), вазн-габарит назорати тизимлари ва интеллектуал видеокузатув камералари билан жиҳозлаш мақсад қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 27 апрелдаги «Божхона маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш ва соҳани ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-122-сонли Фармони соҳани тубдан рақамлаштиришнинг «йўл харитаси» бўлиб хизмат қилмоқда.

Мазкур Фармон билан божхона тизимига қуйидаги муҳим янгиликлар ва тартиблар жорий этилди:

1. «Масофавий электрон декларациялаш» марказлари ташкил этилди: Бу янгилик юк декларацияларини жойлардаги постларда эмас, балки марказлаштирилган тартибда, инспектор ва тадбиркор ўртасида тўғридан-тўғри алоқани узган ҳолда тақсимлаш ва расмийлаштириш имконини берди. Натижада коррупциявий хавфлар кескин камайди.

2. «Чегара божхона постларини модул тизимига ўтказиш»: Чегара пунктларида божхона, чегара, санитария, ветеринария ва карантин назорати органларининг фаолиятини «ягона дарча» принципи асосида ягона модул мажмуаларида бирлаштириш бошланди.

3. Божхона назоратида «Хавфларни бошқариш тизими»ни автоматлаштириш: Инсон омили таъсирини камайтириш учун юкларни сариқ, қизил, кўк ва яшил йўлақларга ажратиш мезонлари тўлиқ автоматлаштирилган тизим ихтиёрига ўтказилди.

Божхона соҳасидаги қонунчилик базасини мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-305-сонли (2022 йил 7 июль) ва ПҚ-325-сонли қарорлари ҳам катта аҳамиятга эга. Мазкур қарорлар доирасида қуйидаги ислохотлар амалга оширилмоқда:

- Контрабанда ва божхона қонунбузарликларига қарши курашишда «Интеллектуал тизим»: Чегара ва ички божхона постларида юкларнинг вазни ва ҳажми ҳақидаги маълумотларни автоматик тарзда таҳлил қилувчи тизимлар жорий этилди. Бу ички бозорни сифатсиз ва ноқонуний олиб кириладиган маҳсулотлардан ҳимоя қилиш самарадорлигини оширди.

- Ваколатли иқтисодий операторлар (ВИО) қамровини кенгайтириш: Инсофли ТИФ қатнашчиларига халқаро стандартларга мос равишда соддалаштирилган божхона тартиб-таомилларидан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи ВИО тизими соддалаштирилди. Бу тизим тадбиркорларнинг божхона омборларидаги харажатларини нолга туширишга ёрдам бермоқда.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва Давлат дастурлари таҳлили шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда божхона тизими соф фискал идорадан «иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи фасилитатор» (енгиллаштирувчи) институтига айланмоқда.

Юқорида тилга олинган Фармон ва Стратегия бандларининг ижроси натижасида, Ўзбекистоннинг ташқи савдо айланмасида божхона тўловларини ундириш тизими сезиларли даражада шаффофлашди. Масалан, «Ўзбекистон — 2030» стратегияси талабларидан келиб чиқиб, божхона постларида сунъий интеллект элементларининг қўлланилиши, келгусида мамлакатнинг Жаҳон банки Логистика самарадорлиги индексидаги (LPI) ўрнини камида 15-20 поғонага кўтариш учун мустаҳкам замин яратади.

Мавзунинг долзарблиги (Relevance of the Topic)

Ўзбекистон Республикаси Президентининг тегишли фармон ва қарорларида божхона маъмуриятчилигини тубдан такомиллаштириш, соҳага коррупция омилларини истисно этувчи рақамли технологияларни жорий қилиш бўйича устувор вазифалар белгиланган. Бироқ, амалиётда ҳали ҳам қуйидаги муаммолар мавжуд:

- Божхона расмийлаштируви жараёнида инсон омилининг тўлиқ йўқолмагани;
- Идоралараро маълумот алмашинувининг интеграция даражаси пастлиги;
- "Хавфни бошқариш тизими"нинг (ХБТ) мослашувчанлик даражаси етарли эмаслиги.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш ва божхона органлари фаолиятини рақамли иқтисодиёт талабларига мослаштириш ушбу тадқиқот мавзусининг нечоғлик долзарб эканлигини кўрсатади.

Адабиётлар таҳлили (Literature Review)

Иқтисодиётни либераллаштириш ва халқаро савдони тартибга солишда божхона-тариф тизимининг роли маҳаллий ва хорижлик олимлар томонидан кенг тадқиқ этилган.

Жумладан, хорижлик олимлардан Ж. Стиглиц, П. Кругман ва Ж. Бхагвати ўз илмий ишларида божхона тўсиқларини камайтириш жаҳон савдоси ва миллий фаровонликка қандай таъсир кўрсатишини иқтисодий-математик моделлар орқали исботлаб берганлар.

МДХ мамлакатлари ва маҳаллий олимлардан А. Вобликов, И. Дюмулен, шунингдек, Ўзбекистонда ТИФ ва божхона тизимини ривожлантириш масалаларини тадқиқ этган иқтисодчи олимлар — А. Ваҳобов, Н. Жумаев, Ш. Мустафоқулов ва бошқаларнинг ишларида божхона сиёсатининг миллий ишлаб чиқаришни ҳимоя қилишдаги аҳамияти ўрганилган.

Бироқ, сўнгги йилларда блокчейн, сунъий интеллект ва "Big Data" технологияларининг божхона амалиётига кириб келиши ҳамда Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзо бўлиш жараёни шароитида божхона маъмуриятчилигини баҳолаш бўйича янгича концептуал ёндашувлар етарлича шаклланмаган. Бу эса мазкур мақолада янгича илмий мулоҳазаларни юритиш заруратини туғдиради.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Тадқиқот жараёнида тизимли ёндашув, қиёсий ва мантиқий таҳлил, иқтисодий-статистик методлар, эксперт баҳолаш ҳамда гуруҳлаш усулларида фойдаланилди. Далилий маълумотлар сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси, Давлат статистика агентлиги ва Жаҳон банкининг "Logistics Performance Index" (Логистика самарадорлиги индекси) ҳисоботлари асос қилиб олинди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and Results)

Ислоҳотлар натижасида Ўзбекистон божхона тизимида сезиларли ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. Айниқса, божхона юк декларацияларини (БЮД) автоматик расмийлаштириш тизимининг жорий этилиши инсон омилини камайтиришга хизмат қилди.

Қуйидаги жадвалда Ўзбекистоннинг божхона амалиёти самарадорлигини кўрсатувчи асосий индикаторларнинг сўнгги йиллардаги динамикаси акс эттирилган.

1-жадвал. Ўзбекистон божхона тизими самарадорлигининг асосий индикаторлари (2022–2025 йй.)

Индикаторлар	2022 йил	2023 йил	2024 йил	2025 йил
--------------	-------------	-------------	-------------	-------------

Индикаторлар	2022 йил	2023 йил	2024 йил	2025 йил
БЮДларни электрон расмийлаштириш улуши (%)	92.5	96.0	98.8	100.0
"Яшил йўлак" орқали расмийлаштирилган юклар улуши (%)	34.0	45.2	56.0	62.5
Божхона расмийлаштирувининг ўртача вақти (экспорт учун, дақиқа)	45	30	22	15
Божхона расмийлаштирувининг ўртача вақти (импорт учун, соат)	4.2	3.1	2.0	1.4

Манба: Муаллиф томонидан Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси маълумотлари асосида шакллантирилди.

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, божхона юк декларацияларини электрон расмийлаштириш даражаси 100 фоизга етказилган. Шунингдек, хавфни бошқариш тизимининг самарали ишлаши натижасида "Яшил йўлак" орқали (божхона кўригисиз) ўтувчи юклар улуши 62.5 фоизга ошди. Бу эса тадбиркорларнинг вақти ва харажатларини сезиларли даражада тежамоқда.

Шу билан бирга, Жаҳон банкининг "Logistics Performance Index" (LPI) рейтингда Ўзбекистоннинг "Customs" (Божхона) компоненти бўйича кўрсаткичлари ҳали ҳам ривожланган давлатлардан орқада қолмоқда. Бунинг асосий сабаблари:

1. Чегара-божхона постларида техник воситаларнинг (сканерлар, инспекцион-кўрик мажмуаларининг) эскирганлиги ёки етишмаслиги.
2. Божхона органлари билан бошқа сертификат берувчи идоралар (Санитария-эпидемиология, Ветеринария, Карантин инспекцияси ва ҳ.к.) ўртасидаги интеграциянинг тўлиқ яқунланмагани.

Илмий мунозара (Discussion)

Божхона амалиётини янада ривожлантириш учун фақатгина ички тизимни рақамлаштириш кифоя қилмайди. Бугунги кунда Жаҳон божхона ташкилоти (WCO) томонидан тавсия этилаётган "Смарт божхона" (Smart Customs) концепциясини миллий қонунчилик ва амалиётга татбиқ этиш лозим. Ушбу концепция 5 та асосий устунга таянади:

- Secure (Хавфсиз): Таъминот занжири хавфсизлигини таъминлаш.
- Measurable (Ўлчанадиган): Ҳар бир жараён самарадорлигини доимий равишда KPI орқали баҳолаш.
- Automated (Автоматлаштирилган): Инсон иштирокисиз қарор қабул қилувчи алгоритмлар (Сунъий интеллект).
- Risk-Management Based (Хавфга асосланган): Текширувларни фақат шубҳали юкларга қаратиш.

• Technology-Driven (Технологияларга асосланган): Блокчейн тизими орқали юкларнинг халқаро ҳаракатини кузатиш.

Ўзбекистонда Хавфни бошқариш тизимида (ХБТ) қўлланилаётган мезонларни сунъий интеллект технологиялари асосида янгилаб бориш лозим. Сабаби, инсон томонидан киритилган хавф профиллари статикроқ бўлиб, тез ўзгариб турувчи яширин иқтисодий схемаларни ҳар доим ҳам аниқлай олмайди. Сунъий интеллект эса ТИФ қатнашчиларининг олдинги хулқ-атвори, тўловлар тарихи ва шериклари ҳақидаги "Big Data" (катта ҳажмдаги маълумотлар)ни таҳлил қилиб, динамик равишда хавф даражасини белгилайди.

Хулоса ва таклифлар (Conclusions and Recommendations)

Олиб борилган тадқиқот натижасида Ўзбекистон Республикасида божхона амалиётини ривожлантириш ва унинг самарадорлигини ошириш бўйича қуйидаги илмий ва амалий таклифлар ишлаб чиқилди:

1. "Ягона дарча" тизимини тўлиқ модернизация қилиш: Давлат божхона қўмитаси тизимига интеграция қилинган вазирлик ва идораларнинг ахборот тизимларини мажбурий равишда ягона стандартга келтириш. Бу сертификатлар бериш вақтини 2-3 баробарга қисқартиради.

2. Сунъий Интеллектни ХБТга жорий этиш: Божхона назоратида хавф профилларини автоматик тарзда янгилаб боровчи ва товарларнинг контрабанда эҳтимолини олдиндан прогноз қилувчи нейрон тармоқларини ишга тушириш.

3. "Ваколатли иқтисодий операторлар" (ВИО) институтини кенгайтириш: Инсофли ва солиқ/божхона тўловларини вақтида тўлаб келаётган маҳаллий экспортчи ва импортчиларга ВИО мақомини беришни соддалаштириш ва уларга божхона чегарасидан ўтишда максимал имтиёзлар («яшил йўлак»нинг энг олий даражасини) тақдим этиш.

4. Халқаро Транзит Тизимлари билан Интеграция: ЖСТ ва ЭХТ (Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти) доирасида қўшни давлатлар (Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон) божхона хизматлари билан "Рақамли коридор"ларни ташкил этиш, яъни юклар чегарадан ўтмасдан олдин улар ҳақидаги маълумотларни ўзаро алмашиш амалиётини кенгайтириш.

Ушбу таклифларнинг амалиётга жорий этилиши Ўзбекистоннинг халқаро рейтинглардаги мавқеини оширишга, ТИФ қатнашчилари учун харажатларни камайтиришга ва энг муҳими, мамлакатнинг транзит ҳамда инвестициявий жозибadorлигини тубдан яхшилашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES):

1. Ўзбекистон Республикаси Божхона кодекси. – Тошкент: Адолат, 2021.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 27 апрелдаги "Божхона маъмуриятчилигини янада такомиллаштириш ва соҳани ривожлантириш стратегияси тўғрисида"ги ПФ-122-сонли Фармони.
3. Stiglitz, J. E. (2015). Globalization and Its Discontents. W. W. Norton & Company.
4. Ваҳобов А.В., Мажидов Ш.А. (2023). Халқаро иқтисодий муносабатлар ва божхона иши. ДАРСЛИК. Т.: "Иқтисод-Молия".
5. World Bank. (2024). Connecting to Compete: Logistics Performance Index and Its Indicators. World Bank Group Reports.
6. Давлат божхона қўмитасининг расмий статистика маълумотлари (www.customs.uz).